

ВОЄННО-СТРАТЕГІЧНА МЕТА ПОВСТАННЯ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У БЕРЕЗНІ — ТРАВНІ 1648 Р.

В кінці 1647 р. разом із старшим сином та невеликим загonom козаків-однодумців Б. Хмельницький вирушив на Запорозжя. Спочатку він зупинився на острові Бучки, в милі від Запорозької Січі (Микитин Ріг), де перебувала урядова залога під командуванням полковника Гурського. У складі залоги був його корсунський козацький реєстровий полк та загін польських драгун. Б. Хмельницький перетворює острів Бучки в укріплений табір, до якого почали стягуватися повстанці, формує загани й готується до штурму Коша Микитинської Січі.

У січні корсунський реєстровий полк, який перебував тут у складі польської залоги, підняв повстання й перейшов на бік Б. Хмельницького, що дало можливість оволодіти столицею Січі й розпочати широкомасштабну підготовку до повстання. Для реалізації останнього необхідно було взяти під контроль Запорозжя, в першу чергу шляхи по Дніпру й суходолу, та ізолювати його від польського командування. Ця територія була досить великою (160 x 200 км) і вимагала значних військових сил, яких не мав на той час Б. Хмельницький. Він звернувся за допомогою до сусідньої з Січчю Єдичкульської орди. Вже в березні 1648 р. з допомогою мобільних татарських загонів він створив широку мережу сторожових (розвідувальних) форпостів (роз'їздів) на основних шляхах, що йшли через Запорозжя до Микитиноного Рогу, одночасно блокував польську фортецю Кодак¹.

Оцінюючи ці заходи Б. Хмельницького, великий коронний гетьман М. Потоцький у листі до польського короля від 31 березня 1648 р. писав: «...Зараз він послав у Пониззя, вимагаючи підсилення від татар, які стоять біля Дніпра наготові, і насмілився кілька сотень з них перевезти на цей бік, щоб вони розганяли нашу сторожу, котра була до цього по різних шляхах розставлена, щоб свавільники до нього не приєднувалися»². Все це дозволило Б. Хмельницькому створити сприятливі умови для притоку повстанців на Січ, позбавити польське командування розвідувальної інформації про підготовку повстання.

М. Потоцький, який очолив каральну експедицію по придушенню повстання в Україні, що наростало, зробив спробу з 4 по

9 лютого 1648 р. вибити Б. Хмельницького з Коша Січі з допомогою козацьких реєстрових полків³. Як повідомляв сам Б. Хмельницький у листі від 13 березня 1648 р. до М. Потоцького, Кіш був атакований двома реєстровими козацькими полками (черкаським і чигиринським), очікувалось їх підсилення, очевидно, за рахунок канівського та переяславського полків, а також від залоги фортеці Кодак. Під ударами повстанських сил реєстровці відступили і повернулися в місце постійної їх дислокації⁴. Польське командування робить ще одну спробу знищити Б. Хмельницького. 13 лютого 1648 р. М. Потоцький писав до канівського полковника: «Оскільки вашій милості довірена запорізька резиденція, поспішайте нашвидкоруч на Запорожжя, щоб розгромити цього бунтівника (Б. Хмельницького. — І.С.). На допомогу придаю п. п. Чигиринського і Переяславського полковників і наказую, щоб ви в. м. і всі разом намагались або спіймати цього зрадника, або знищити... Не вагаючись в. м. всіх знищуй, а якщо хто-небудь серед козаків не схоче виконувати наказів в. м. і стійко битися з цими свавільниками; помічай його, а я обіцяю суворо за це покарати. Будете там в. м. мати 200 драгун з Кодаку, з якими цього зрадника й переслідуйте...»⁵

Але цей наказ, враховуючи невдалі попередні спроби розгромити Б. Хмельницького малими силами, не був реалізований. Крім того, без флоту взяти укріплений о. Бучки було неможливо. Зазнавши поразки, М. Потоцький зрозумів, що для придушення повстання Б. Хмельницького необхідні значні військові сили, які він і почав зосереджувати в районі Черкас та Корсуня. Одночасно вживав заходів, щоб розколоти ряди повстанців, залякати, змусити їх до безкровної капітуляції. Так, перебуваючи в Корсуні, він звернувся 20 лютого 1648 р. до повстанців з посланням, в якому вимагав розійтися по домівках і видати Б. Хмельницького. В разі відмови загрожував стратити їх сім'ї та конфіскувати майно⁶. Одночасно уряд Речі Посполитої вживав заходів, щоб сусідні держави не встановлювали з Б. Хмельницьким контакти й не надавали йому допомоги⁷. В наступних листах до повстанців М. Потоцький намагався схилити їх до капітуляції, обіцяв незначні поступки, загрожував жакливими карами за непокору.

Б. Хмельницький, прагнучи виграти час для формування свого війська, підтримував жваве листування з М. Потоцьким. За його дорученням переговори з коронним гетьманом вели черкаський сотник Іван Кравченко, чигиринці Карпо Трушенко та Гриць Слейко⁸.

У згаданому листі від 13 березня 1648 р. до М. Потоцького Б. Хмельницький яскраво висвітлив картину тяжкого гніту

України з боку Речі Посполитої, що й призвело до повстання. Зокрема, він писав: «...нашому життю загрожувала небезпека, бо багато кого з наших товаришів обібрали, пограбували, з власних маєтків повиганяли, інших убили й знівечили, не могли ми спокійно залишатися по своїх домівках і змушені були покинути жінок, дітей і майно своє, втікати на звичні місця, на Запорозжя. Бачили ми, що ні від кого не маємо захисту, бо ж а ні листів вашої милості пана не слухаються, а ні наказів і волі його королівської милості не виконують: чим далі, тим гірше з нас знущаються; навіть від євреїв зазнали ми нестерпних кривд і зневаги. Таких знущань, які заподіяли нам., і в турецькій землі християнство не зазнає...»⁹

Рада Запорозької Січі відхилила всі пропозиції М. Потоцького й передала на його адресу (березень 1648 р.) реєстр кривд, завданих козакам з боку польської шляхти, а також вимоги:

- польському війську відступити з України;
- скасувати на її території управління Речі Посполитої;
- звільнити з посад полковників-ляхів;
- дозволити обирати полковників зі свого народу¹⁰.

Про задоволення цих вимог з боку польського уряду не могло бути й мови: Польська шляхта була впевнена, що за проявлене зухвальство Б. Хмельницький, а також ті, хто його підтримав, будуть жорстоко покарані.

Протягом лютого — березня 1648 р. М. Потоцький зосередив у районі Черкас кварцяне (наймане) військо та реєстрові козацькі полки (Білоцерківський, Канівський, Переяславський, Черкаський та Чигиринський). М. Калиновський розташував поблизу Корсуння волонтерські формування. На лівому березі Дніпра, біля Лубен, зосередив своє військо Я. Вишневецький¹¹. Загальна чисельність польської армії складала понад 20 тис. чоловік (без врахування допоміжного складу), а артилерійське її забезпечення становило близько 60 гармат.

За цей час Б. Хмельницький зосередив у районі Коша Микитинської Січі понад 8 тис. козаків-піхотинців¹² та 3 гармати малого калібру. Очікувалося, що в травні 1648 р. на допомогу запорожцям прибуде кримський хан Іслам-Гірей III з 100 тис. ордою.

Воєнно-стратегічну мету, яку переслідувало польське командування, зосередивши на Наддніпрянщині таку потужну військову силу, М. Потоцький виклав у листі від 31 березня 1648 р. до польського короля Владислава IV¹³. Вона складалася з двох завдань.

Перше — не допустити вибуху повстання на території України, що контролювалася польською шляхтою. З цією метою проводилися профілактичні заходи, серед яких на першому місці

було вилучення вогнепальної зброї. М. Потоцький писав, що: «...князь пан воєвода руський (Я. Вишневецький. — І. С.) вилучив у своїх кріпаків декілька десятків тисяч самопалів. А що в інших (воєводствах)! Вся ця зброя з людьми повинна була перейти до заколотників Хмельницького».

Друге — не дати вийти Б. Хмельницькому на Україну, розгромити його на Запорозжі. У вищезгаданому листі М. Потоцький писав королю: «...кількість людей його (Б. Хмельницького. — І. С.) в той час — 3 тис. Але не дай Боже, щоб він вийшов з ними на Україну. Тоді б ці 3 тис. швидко зросли до 100 тис., і нам досить було б клопоту з цими свавільниками»¹⁴.

Аналіз заходів Б. Хмельницького щодо підготовки повстання проти Речі Посполитої, виважене використання результатів блискучих перемог над польською армією на Жовтих Водах та під Корсунем (травень 1648 р.), а також зміст вимог на переговорах з польським королем та завчасне прагнення до переговорного процесу¹⁵ свідчить, що в межах обраної ним воєнної доктрини національно-визвольного спрямування він мав чітку воєнно-стратегічну мету, яка може бути сформульована таким чином: розгромити коронне військо, що зосередилося на Україні і примусити польський сейм скасувати Ординацію Війська Запорозького 1638 р., денонсувати польсько-українські угоди 1625 р., 1630 р. та 1638 р., згідно з якими козацтво позбавлялося колишніх прав і вольностей, а також паралізувалася діяльність Запорозької Січі.

Для реалізації цієї мети козакам було заплановано разом з союзним кримсько-татарським військом з боями вийти до Білої Церкви і, зупинившись тут, розпочати переговори з польським урядом.

Обґрунтуємо зміст воєнно-стратегічної мети Б. Хмельницького та заходів щодо її реалізації:

1. Про те, що Б. Хмельницький після Жовтоводської битви мав намір прибути до Білої Церкви, повідомляють польські джерела¹⁶. Вибір Білої Церкви обумовлювався тим, що Білоцерківський полк знаходився на західному кордоні тієї території України, де Б. Хмельницький міг розраховувати на негайну збройну підтримку з боку населення. Тут були розташовані територіальні реєстрові козацькі полки: Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський, Черкаський, Канівський та Переяславський.

2. В інструкції, складеній 12 червня 1648 р. послам від Війська Запорозького до польського короля Владислава IV, Б. Хмельницький сформулював такі умови підписання мирної угоди:

— відновити всі військові вольності й привілеї, надані попередніми польськими королями;

— збільшити реєстр Війська Запорозького з 6 до 12 тис. осіб;

— гарантувати захист духовенства і церкви грецької віри, а церкви у Любліні, Красному Ставу, Сокалі та інших містах, поневолені унією, залишити при давніх вольностях;

— виплатити за 5 років затриману платню¹⁷.

Отже, вимогами, які висунув Б. Хмельницький до польського короля, ставилося фактично питання про денонсацію угод, підписаних повсталими козаками на Курукових озерах (1625), під Переяславом (1630) та під Кумейками (1638).

По реакції польської шляхти на ці вимоги, а також по змісту інструкції комісарам на переговори з Б. Хмельницьким, затвердженої у липні 1648 р. сеймом¹⁸, можна із впевненістю стверджувати, що на більше розраховувати було неможливо. Польська шляхта не тільки не погодилася на денонсування вищевказаних угод, а й запропонувала задовольнити вимоги Б. Хмельницького в їх межах.

Б. Хмельницький поставив перед польським урядом максимально можливі вимоги. Водночас вони є мінімально можливими, адже меншого Б. Хмельницький не міг запропонувати.

Порівняння вимог, які козацька рада Запорозької Січі висунула перед М. Потоцьким у березні 1648 р., з вищенаведеними до короля Польщі свідчить, що вони ідентичні за своїм змістом. Отже, ці вимоги були визначені ще під час підготовки повстання, і на них поки що не вплинули блискучі перемоги Б. Хмельницького на Жовтих Водах та під Корсунем. Але останні забезпечували шанс на задоволення його вимог з боку польської сторони. Очевидно, їх зміст був узгоджений з кримським ханом у Бахчисараї, під час поїздки туди Б. Хмельницького (середина квітня 1648 р.). Опосередковано про це свідчить лист Іслам-Гірея III до польського короля від 12 червня 1648 р., де хан висував такі дві вимоги:

по-перше, сплатити данину, яку Польща заборгувала Криму за 4 роки, і,

по-друге, повернути козакам їх стародавні вольності¹⁹.

Це дозволяє зробити висновок, що вимоги Б. Хмельницького до польського короля для укладення мирної угоди були складовою частиною воєнно-стратегічної мети повстання, визначеної завчасно, під час його підготовки.

Торкаючись у своїх дослідженнях цього питання, Я. Федорук зробив висновок, що деякі документи дають підставу вважати, що Б. Хмельницький протягом перших місяців намагався помірковано залагодити конфлікт, і що умови мирної угоди з

польським королем широко обговорювалися серед різних верств населення України²⁰.

3. Важко погодитися з твердженнями окремих дослідників, нібито Б. Хмельницький мав намір здійснити похід від Білої Церкви до Варшави, і реалізувати цей задум йому не вдалося лише внаслідок негативної позиції кримського хана Іслам-Гірея III²¹. Аналіз цього питання свідчить, що такого задуму гетьман не міг мати, оскільки:

— походу на Варшаву не вимагала воєнно-стратегічна мета, яку він поставив перед собою, піднімаючи повстання;

— існувала загроза втручання держав-сусідів на підтримку Польщі, проти України²². Крім того, вторгнення в центр Європи 100 тис. кримсько-татарської орди не залишило б байдужими до цих подій західноєвропейські держави;

— гетьман не міг залишити на призволяще народне повстання, що наростало, не знищивши панування шляхти в Україні. Він також розумів авантюрний характер походу на Варшаву до завершення створення власних збройних сил та забезпечення джерел їх функціонування.

Підтвердженням того, що Біла Церква була визначена в угоді між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III кінцевим пунктом спільного походу, є такий факт. Поспішаючи форсованим маршем на допомогу Б. Хмельницькому, Іслам-Гірей III з 87 тис. ордою 26 травня 1648 р. зупинився на Саксагані і став чекати оперативного орієнтування від козацького гетьмана, утримуючи орди у бойовій готовності. Сюди 28 травня (за розрахунками) прийшла приємна звістка про розгром польського війська під Корсунем та запрошення до Білої Церкви на спільний військовий парад переможців. Як повідомляє татарський літописець Хаджі Мехмед Сенай з Криму, який вів щоденник походу хана²³, після цієї звістки бойова готовність з війська була знята — на ділянці від Саксагані до Корсуня «орди розсипалися», тобто рушили окремими маршрутами за «ясиром», який вони, згідно з домовленістю, мають брати західніше Білої Церкви (за межами козацької землі). Аналіз руху цих орд, зокрема, очолюваних калга-султаном (Крим-Гірей. — *І.С.*), свідчить, що він біля Чорного лісу зійшов з Чорного на Кучманський шлях і рушив до Бару, Меджибожа та Покуття²⁴. Цілком закономірно, що значна частина війська залишилася під командуванням кримського хана, який у супроводі 6 тис. загону особистої гвардії прибув до Білої Церкви на спільний парад переможців²⁵, який відбувся 2 червня 1648 р.²⁶ Фраза Іслам-Гірея III у вже згадуваному листі від 12 червня 1648 р. до польського короля про те, що козаки

просили його йти походом до Варшави, але він, шануючи мирну угоду між Польщею і Туреччиною, на це не погодився — не що інше, як дипломатичний прийом погрози, яку він уже відверто виклав нижче у цьому ж листі. Формулюючи свої вимоги до польського короля в ультимативній формі (встановив 40-денний строк їх виконання), він попереджав, що в разі їх невиконання — піде війною на Польщу.

За оцінкою польських істориків, Б. Хмельницький був єдиним у тих умовах політиком, який не втратив здатності тверезо мислити й оцінювати обстановку²⁷. Прагнення Б. Хмельницького до переговорного процесу й миру з розумінням було сприйнято в урядових колах Польщі, зокрема канцлером Ю.Оссолінським, а також відбилося в джерелах. Так, С. Кушевич в одному з листів писав: «Мусимо визнати в цій людині велику поміркованість, виявлену не по-варварськи, коли, майже повністю розгромивши наше військо, він, дізнавшись про смерть й. м. короля, не наступав далі з переможним військом»²⁸. Але переважна більшість польської шляхти не змогла реально оцінити обстановку, яка таїла в собі смертельну небезпеку для Речі Посполитої в разі невирішення конфлікту з українським козацтвом мирним шляхом. Провідне місце серед неї займав князь Я. Вишневецький, який під час перемир'я (червень 1648 р.), рухаючись через Білорусію з Лівобережної на Правобережну Україну (6 тис. війська), звернувся до Ю.Оссолінського з проханням подати військову допомогу для придушення повстання. У відповідь канцлер просив князя не розпочинати бойові дії, оскільки Польща не готова до війни, з Б. Хмельницьким ведуться мирні переговори. На це Я. Вишневецький з району Овруча (двадцяті числа червня 1648 р.) писав: «Якщо за знищення кварцяного війська і поневолення гетьманів Б. Хмельницький здобуде прощення й при давніх вольностях залишиться з тим гультайством, то в такій вітчизні краще вмерти, ніж жити і терпіти, щоб гультайство та поганство мало верх над ними»²⁹. Не дбаючи про наслідки своїх вчинків, Я. Вишневецький 28 червня 1648 р. розпочав на Брацлавщині бойові дії проти Б. Хмельницького, розірвавши цим перемир'я і припинивши переговорний процес.

Підтвердженням того, що Б. Хмельницький, вийшовши до Білої Церкви, сподівався досягти домовленості з польським урядом мирним шляхом, і що цьому перешкодив Я. Вишневецький, є його вимога у проекті угоди, складеної в лютому 1649 р., під час переговорів з польськими комісарами у м. Переяславі: «...Князь Вишневецький, як винуватець другої війни, щоб ні в

якому разі не був коронним гетьманом, бо не хочу з ним жити і не пущу його на Україну»³⁰.

4. Театром воєнних дій, на якому сторони планували реалізувати свої задуми, повинен був стати оперативний простір, обмежений з півночі — по лінії Біла Церква — Корсунь — Черкаси, з півдня — Микитинською Січчю, зі сходу — Дніпром, а з заходу — по лінії Біла Церква — Умань. У межах цього простору повинно було відбутися зіткнення збройних сил, але є всі підстави вважати, що Б. Хмельницький не передбачав, що це відбудеться на Запорожжі. Пізніше в листі від 12 червня 1648 р. до польського короля, а також до польських шляхтичів А. Казановського та Д. Заславського, оскаржуючи агресивність М. Потоцького, він підкреслює одну з його провин: «...і на Запорожжя напав...»³¹ Тобто, дії коронного гетьмана кваліфікувалися як посягання на недоторканість Запорозької Січі, яка шанувалася протягом століть польськими королями.

Враховуючи строки підготовки походу кримського хана в Україну, про який він оголосив у Бахчисараї 11 травня 1648 р., а також переправу 23 травня орд через Дніпро біля Тавані (яку забезпечували запорожці), можна припустити, що з'єднання Війська Запорозького з кримсько-татарським військом (очевидно, на Чорному шляху) планувалося в двадцятих числах травня. Звідси вони мали разом рушити до Білої Церкви і прибути до неї у першій декаді червня 1648 р.

Вибір строків цього походу був зумовлений, очевидно, необхідністю мати вдосталь трави для того, щоб прогодувати таку безліч татарських коней. Але цей план спільного походу Б. Хмельницького та Іслам-Гірея III в Україну був порушений наміром М. Потоцького розгромити Б. Хмельницького на Запорожжі в кінці квітня — на початку травня 1648 р. Не виключено, що коронному гетьману було відомо про укладену україно-кримсько-татарську угоду, і він поспішав розправитися з Б. Хмельницьким.

У першій половині квітня 1648 р. почалася підготовка флоту та частини польського війська до походу від Черкас до Микитинської Січі. Очевидно, Б. Хмельницькому стало завчасно відомо про підготовку каральної акції проти нього, а також план її проведення: строки, склад війська, маршрути їх просування та ін. Як показали подальші події, польське командування вирішило спочатку направити на Запорожжя тільки частину (авангард) своїх сил, а пізніше, в разі потреби, вирушити з головними силами³².

На думку В. Маєвського, така розстановка польських сил була викликана складною обстановкою на Наддніпрянщині. Побоюючись вибуху тут повстання, М. Потоцький не міг виру-

шити на Запорозжя для розгрому Б. Хмельницького з усіма зібраними військами³³. В цій ситуації, утримуючи під контролем разом з Я. Вишневецьким «волость», М. Потоцький вирішив частиною своїх військ завдати смертельного удару Хмельницькому.

У зв'язку з вищевикладеним, Б. Хмельницький терміново, в середині квітня, від'їжджає до Бахчисараю з метою узгодження з кримським ханом плану подальших спільних дій³⁴. Після обговорення ситуації, що склалася, й оцінки сил супротивника Б. Хмельницький та Іслам-Гірей III, очевидно, дійшли згоди — оскільки М. Потоцький, планує направити на Запорозжя тільки частину своїх загонів, то для захисту Січі доцільно обмежитися авангардом кримсько-татарських військ. Похід же головних сил ханських військ в Україну вирішено підготувати за 2—3 тижні.

Очолити виділене Б. Хмельницькому татарське військо було доручено видатному татарському полководцю, перекопському бею Тугай-бею, який за тиждень підготував його до походу³⁵ і вирушив разом з Б. Хмельницьким на Запорозжя³⁶.

Аналіз документів показує, що чисельність татарського загону, який очолював Тугай-бей, досягала не менше 20 тис. воїнів. Він складався з війська, безпосередньо підпорядкованого Тугай-бею, а це, за повідомленням Е. Челебі, складало 3 тис. підрозділу особистої гвардії та 12 тис. загону «вершників, як соколів», що стояв на прикритті (захисті) Перекопу³⁷. Про такий склад війська (в межах 15 тис.), з яким Тугай-бей періодично перебував на кочів'ях упродовж 1648 р. (після Корсунської битви — на Синіх Водах) та 1649 р. (весною — на Лівобережжі), повідомляють інші джерела³⁸. Крім перелічених вище підрозділів, до складу війська Тугай-бея увійшов загін кримських татар, (4 тис. чол.), якого, за повідомленням С. Величка, хан особисто виділив Б. Хмельницькому³⁹. Ця цифра помилково прийнята в усіх наукових працях, фундаментальних виданнях та підручниках за загальний кількісний склад кримсько-татарського війська, яке прийшло на допомогу Б. Хмельницькому і брало участь у битвах на Жовтих Водах та під Корсунем.

Оскільки за організаційно-функціональною структурою кримсько-татарських збройних сил тактичні формування налічували 6—6,5 тис. воїнів⁴⁰, то виділений ханом загін мав не менше 6 тис. воїнів. На нашу думку, це був гетьманський резерв (гвардія) Б. Хмельницького, і складався він з воїнів важкої кінноти (воїни роду Мансур), яка могла бути введена в бій у відповідальні його періоди проти польської гусарії.

Аналіз бойових дій та повідомлення С. Величка про статус виділеного Б. Хмельницькому кримсько-татарського війська свід-

чать, що воно підпорядковувалося безпосередньо йому, гетьману, тобто було складовою частиною української армії⁴. Наявність у складі українського війська татарської кінноти позбавляла польську армію стратегічно-тактичної переваги, яку вона мала до цього над українською в ударній силі своєї кавалерії.

Оскільки М. Потоцький не мав необхідного розвідувального забезпечення (завдяки заходам Б. Хмельницького), то до початку травня 1648 р. він був позбавлений інформації про ці стратегічно-тактичні зміни у співвідношеннях сторін і продовжував діяти згідно з розробленим планом операції, не підозрюючи про приреченість своїх стратегічних намірів.

Підсумовуючи вищевикладене, підкреслимо, що на позиціях зазначеної військово-стратегічної мети повстання Б. Хмельницький перебував не більше місяця (травень 1648 р.) після початку бойових дій. Блискучі перемоги на Жовтих Водах та під Корсунем відгукнулися негайно широкомасштабним розвитком народного повстання, зокрема на Лівобережжі, Київщині (Фастівщині) та Брацлавщині. Протягом червня 1648 р. козацьке повстання Б. Хмельницького переросло у всенародну Визвольну війну. Ці обставини та відмова польської шляхти задовольнити його скромні вимоги змусили Б. Хмельницького переглянути свою військово-стратегічну мету подальшого ведення збройної боротьби проти Польщі на користь української державності. Починаючи з липня 1648 р. військово-стратегічною метою, корінним питанням війни проти Речі Посполитої Б. Хмельницький визначає:

розгромити польську армію, визволити від польської шляхти території Наддніпрянщини, Брацлавщини, Волині та Подолії, встановити в цих регіонах козацьке державне самоврядування, а також добитися від польського уряду юридичного визнання входження Української козацької держави, створеної на вищевказаній території, до складу польського королівства на федеративних (конфедеративних) засадах.

Ця військово-стратегічна мета була частково реалізована Б. Хмельницьким у Зборівській угоді з польським королем 1649 р.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Т. 2. — М., 1954. — С. 10.

² Там же. — С. 18.

³ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1965. — С. 14.

⁴ Документи Богдана Хмельницького. — 1648—1657 рр. — К., 1961. — С. 28—31.

⁵ Там же. — С. 14—15.

⁶ Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 15—16.

⁷ Там же. — С. 13—14.

⁸ Документи Богдана Хмельницького. — С. 28—31.

⁹ Там же.

¹⁰ Степанков В.С. Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української державності (1648—1654 рр.). — Львів, 1991. — С. 22—23.

¹¹ *Widacki J.* Książ Jarema. — Katowice, 1985. — S. 105.

¹² Літопис Самійла Величка. — К., 1991. — Т. 1. — С. 60.

¹³ Документи Освободительной войны украинского народа. — С. 17.

¹⁴ Там же. — С. 18.

¹⁵ Документи Богдана Хмельницького. — С. 33—47.

¹⁶ Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 31.

¹⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 39.

¹⁸ Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 96.

¹⁹ *Michalowski J.* Księga pamiątkowa. — Krakow, 1864. — S. 40—41.

²⁰ Федорук Я.О. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького та її вплив на формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993. — С. 10—13.

²¹ Степанков В.С. Вказ. праця. — С. 26.

²² Мищик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги. — Дніпропетровськ; 1991. — С. 68.

²³ *Hadzy Mehmed Senai z Krymu.* Historia chana Islam Gereja III. — Warszawa, 1971. — S. 106.

²⁴ Ibid. — С. 115.

²⁵ Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 37—38.

²⁶ *Senai X.M.* Op. cit. — С. 108.

²⁷ *Widacki J.* Op. cit. — С. 126.

²⁸ Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. — 1980. — № 2. — С. 130.

²⁹ *Widacki J.* Op. cit. — С. 111.

³⁰ Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 120.

³¹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 35.

³² *Majewski W.* Op. cit. — С. 238.

³³ Ibid.

³⁴ Літопис Самійла Величка. — С. 54.

³⁵ Акчокракли О. Татарська поема Джан Мухамедова про похід Іслам-Гірея II спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648—1649 рр. // Східний світ. — 1930. — № 12. — С. 167.

³⁶ Літопис Самійла Величка.— С. 57.

³⁷ *Czelebiego E. Księga podróży.*— Warszawa, 1969.— S. 231.

³⁸ Ковальський Н. П., Мыщук Ю. А. Анализ отечественных источников по Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск; 1986.— С. 74.

³⁹ Літопис Самійла Величка.— С. 74.

⁴⁰ *Czelebiego E. Op. cit.*— С. 234—280.

⁴¹ Літопис Самійла Величка.— С. 57.